

Рэлігійная лексіка ў «Правілах беларускай арфаграфіі і пунктуацыі» як сведчанне поліканфесійнасці грамадства

УДК 811.161.3'373-394«19»

Уладзімір КУЛІКОВІЧ,
кандыдат філалагічных
навук, дацэнт

Уладзімір КУЛІКОВІЧ. Рэлігійная лексіка ў «Правілах беларускай арфаграфіі і пунктуацыі» як сведчанне поліканфесійнасці грамадства. Артыкул прысвечаны апісанню рэлігійнай лексікі, якая выкарыстоўваецца ў якасці факультатыўнага кампанента арфаграфічных правіл у афіцыйным выданні «Правілы беларускай арфаграфіі і пунктуацыі: зацверджаны Законам Рэспублікі Беларусь ад 23 ліпеня 2008 г. № 430-З». Патлумачана логіка-кампанентная структура арфаграфічнага правіла, паняцце «рэлігійная лексіка». Устаноўлена колькасць і лексіка-семантычныя групы рэлігіёнімаў, прапануецца аўтарскае бачанне правіла выкарыстання вялікай і малой літары пры напісанні рэлігійных найменняў. Аўтар прыходзіць да высноў, што ілюстрацыйны шэраг рэлігіёнімаў дакумента хоць і дэманструе спецыфіку поліканфесійнага грамадства ў Рэспубліцы Беларусь, аднак не можа служыць паўнаважным матэрыялам для карэкцёрскай арфаграфічных навыкаў у школьнай, студэнцкай, рэдактарскай аўдыторыях.

Ключавыя словы: арфаграфічнае правіла, рэлігійная лексіка, рэлігіёнім, поліканфесійнае грамадства, лексіка-семантычная група, правапіс вялікай і малой літар.

Uladzimir KULIKOVICH. Religious vocabulary in the Rules of Belarusian Spelling and Punctuation as a testimony to the multi-faith nature of the society. The article explores the religious vocabulary used as an optional component of spelling rules in the official publication Rules of Belarusian Spelling and Punctuation Approved by Law No. 430-3 of the Republic of Belarus as of 23 July 2008. The article explains the logic and structure of spelling rules and the concept of 'religious vocabulary'. It also establishes the number and determines the lexical and semantic groups of religious terms and offers the author's vision of the rule of using uppercase and lowercase letters when writing religious names. The author concludes that the illustrative number of religious terms used in the document shows the multi-faith nature of the Belarusian society, but cannot be used as a benchmark for spelling by students and proofreaders.

Keywords: spelling rule, religious vocabulary, religious name, multi-faith society, lexical and semantic group, uppercase and lowercase spelling.

Канец XX – пачатак XXI стагоддзя характарызуецца ў Беларусі актывізацыяй вывучэння рэлігійнай сферы як асобай каштоўнасцяй сістэмы. Пра гэта сведчаць Міжнародныя навуковыя канферэнцыі «Хрысціянства ў гістарычным лёсе беларускага народа», якія былі праведзены ў 2008 і 2009 гадах у межах выканання Дзяржаўнай комплекснай праграмы навуковых даследаванняў на 2006–2010 гады [1], Праграмы супрацоўніцтва паміж Беларускай праваслаўнай царквой і

[ПРА АЎТАРА]

КУЛІКОВІЧ Уладзімір Іванавіч.

Нарадзіўся ў 1967 годзе ў в. Станцыя Ашмяны Ашмянскага раёна Гродзенскай вобласці. Скончыў філалагічны факультэт (1991) і аспірантуру (1994) Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта (БДУ). У 1991–2007 гадах – выкладчык Мінскай сярэдняй спецыялізаванай школы пры БДУ (цяпер Ліцэй БДУ), выкладчык, старшы выкладчык, дацэнт кафедры сучаснай беларускай мовы БДУ. У 2007–2009 гадах – галоўны рэдактар часопіса «Роднае слова». З 2009 года – дацэнт, загадчык кафедры рэдакцыйна-выдавецкіх тэхналогій Беларускага дзяржаўнага тэхналагічнага ўніверсітэта.

Кандыдат філалагічных навук (1999), дацэнт (2004).

Аўтар больш за 500 навуковых, навукова-папулярных і навукова-метадычных прац.

Сфера навуковых інтарсаў: тэорыя, метадалогія і тэхналогія рэдакцыйна-выдавецкага працэсу, гісторыя кніжнай справы і кнігадрукарства, вучэбнае кнігавыданне, тэорыя і практыка арфаграфіі, навукова-метадычныя аспекты арганізацыі алімпіяд па беларускай мове і літаратуры, культура маўлення журналістаў і дыктараў, акцэнталогія, лексікалогія і фразеалогія беларускай мовы, тыпалогія СМІ.

Міністэрствам адукацыі Рэспублікі Беларусь на 2015–2020 і 2020–2025 гады [2], актыўнае даследаванне функцыянальных асаблівасцей рэлігійнай лексікі ў беларускай мове [3; 4; 5], выдзяленне ў якасці самастойнага канфесійнага (царкоўна-рэлігійнага) стылю сучаснай беларускай мовы і вывучэнне яго маўленчай спецыфікі, жанравай дыферэнцыяцыі [6], выданне спецыялізаваных слоўнікаў рэлігійнай лексікі і навукова-папулярных нарысаў пра выкарыстанне беларускай мовы ў набажэнстве [7; 8; 9], а таксама ўключэнне – упершыню за ўсю гісторыю станаўлення сістэмы нацыянальнага пісьма – у кнігу «Правілы беларускай арфаграфіі і пунктуацыі» [10] спецыяльнага параграфу «Вялікая і малая літара ў найменнях асоб, звязаных з рэлігіямі, назвах міфалагічных і казачных герояў».

Таму актуальнай бачыцца сёння задача акрэсліць тэматычны дыяпазон рэлігійных адзінак (рэлігіёнімаў), выкарыстаных у афіцыйным выданні, якое пабачыла свет пасля ўступлення ў дзеянне Закона Рэспублікі Беларусь «Аб Правілах беларускай арфаграфіі і пунктуацыі» (2008). Выяўленыя лексіка-семантычныя групы рэлігіёнімаў у якасці факультатыўнага кампанента арфаграфічных правіл дазваляць устанавіць: як ілюстрацыйны шэраг рэлігіёнімаў дакумента дэманструе спецыфіку поліканфесійнага грамадства ў Рэспубліцы Беларусь; наколькі сістэматызавана прадстаўлена рэлігійная лексіка ў выданні, каб з’яўляцца асновай для карэкціроўкі арфаграфічных навыкаў у школьнай, студэнцкай, рэдактарскай аўдыторыі, што, на думку метадыстаў, павінны ажыццяўляцца на дыдактычным матэрыяле рознай ступені складанасці з улікам камунікатыўнай «неабходнасці дадзеных слоў для працэсу суразмоўніцтва ў пісьмовай форме ў будучай маўленчай дзейнасці» [11, с. 155; 12].

Арфаграфічнае правіла як любы навукова-вучэбны тэкст мае сваю логіка-кампанентную структуру, якая складаецца з трох частак: абавязковы кампанент – загаловак і фармулёўкі правіла; факультатыўны кампанент, які ўключае ілюстрацый-тлумачэнні, выключэнні з правіл; прагматычны кампанент – інструкцыі, парады па прымяненні правіл, узоры разваг [13, с. 57–58; 14, с. 72]. Важным у структуры правіла выступае факультатыўны кампанент – словы-прыклады, якія даюць узоры нарматыўнага ўжывання. Менавіта яны адлюстроўваюць нацыянальную карціну свету праз слова, спрыяюць выражэнню аўтарскага я. Лексіка, прадстаўленая тут, дэманструе, як правіла, актуальныя тэндэнцыі адносінаў да рэчаіснасці, з’яўляецца самай рэчаіснасцю.

У сучаснай лінгвістычнай літаратуры няма адзінага агульнапрызнанага тлумачэння тэрміна «рэлігійная лексіка» [15, с. 76]. У нашай працы мы будзем трактаваць тэрмін у шырокім разуменні. Гэта значыць, у групу ўключым словы са сферы «Рэлігія» – «адзінкі, якія называюць ідэі, вобразы, з’явы са Святога Пісання, агіяграфічных тэкстаў, прац Святых Айцоў», а таксама лексіку сферы «Царква», якая адлюстроўвае «абрадавы, рытуальны бок рэлігіі» [16, с. 94]. Для параўнання: такіх адзінак у «Правілах беларускай арфаграфіі і пунктуацыі» 1959 года [17], калі адбылася папярэдняя рэформа беларускага правапісу, было няшмат – каля 20 слоў. Затое ў «Правілах беларускай арфаграфіі і пунктуацыі» 2008 года іх ужо каля 100. Для большай зручнасці размяркуем іх паводле прынцыпу напісання з вялікай і малой літары.

Да першай групы аднясем рэлігіёнімы, што пішуцца з вялікай літары. Як факультатыўны кампанент «Правіл беларускай арфаграфіі і пунктуацыі» 2008 года яны размешчаны ў розных параграфрах (указаны ў дужках) афіцыйнага выдання. Гэта:

1. Найменні найвышэйшых бостваў у рэлігійных культурах (§ 26, п. 1):

– слова *Бог*, якое, паводле рэлігійнага ўяўлення, абазначае вярхоўную істоту, якая стварыла свет і кіруе ім;

– імёны Бога: *Ісус Хрыстос*, *Месія*, *Усемагутны Бог*, *Гасподзь*, *Госпад*, *Усавышні*, *Уладыка Нябесны* – у хрысціянскай рэлігіі; *Саваоф* і *Яхве* – у іўдзейскай і хрысціянскай традыцыях; *Алах* – у мусульман; *Бра́хма*, *Шы́ва* і *Ві́шну* – у індуізме; *Дажбог*, *Жы́жаль*, *Пярún*, *Сварог* – імёны язычніцкіх багоў;

– трыадзінае бажаство (боства) у хрысціянскай рэлігіі, дзе спалучаюцца тры асобы: *Святая Тройца*; *Прасвятая Тройца*; *Бог Айцец*, *Бог Сын*, *Божы (Боскі) Сын*; *Бог Дух Святы*, *Святы Дух*. Прыклад з тэксту: «Пераважная большасць беларусаў – хрысціяне, яны спавядаюць веру ў Адзінага Бога: Айца і Сына і Духа Святога» [9, с. 6];

– варыянты назваў Маці Сына Божлага Ісуса Хрыста: *Божая (Боская) Маці*, *Прачыстая Уладычыца Нябесная*, *Прасвятая Дзева Марыя*, *Царыца Нябесная*;

– геаграфічныя назвы: *Іерусалім* (§ 9, п. 3) – «цэнтр трох рэлігій і сталіца двух народаў», *Мекка* (§ 17, п. 2) – «свяшчэнны горад мусульман».

2. Назвы біблейскіх асоб (§ 26, п. 1): *Іаан Хрысціцель* – «папярэднік» Хрыста; *Святы Павел*, *Буда* – «духоўны настаўнік, заснавальнік будызму».

3. Спалучэнні слоў, якія з’яўляюцца назвамі асобы на вышэйшых рэлігійных пасадах (§ 29): *Папа Рымскі*, *Мітрапаліт Мінскі і Слуцкі*, *Патрыярхы Экзарх усяе Беларусі*, *Патрыярх Маскоўскі і ўсяе Русі*, *Далай-Лама* – «духоўны лідар тыбецкага народа».

4. Слова *Крыж* (§ 30), калі яно ўваходзіць у назву культурнай рэліквіі: *Крыж Ефрасінні Полацкай*; або ордэна: *Георгіеўскі Крыж*. Але: *крыж-накрыж* (§ 34, п. 2), *накрыж* (§ 38, п. 2), *вышываць крыжыкам*.

5. Назвы рэлігійных выданняў (§ 31, п. 1): *Біблія* – «збор старажытных рэлігійных тэкстаў, кананізаваных у іўдаізме і хрысціянстве», *Стары Завет*, *Каран* – «свяшчэнная кніга мусульман», *Талмуд* – «звод бытавых, прававых прадпісанняў і правіл у іўдзейскай рэлігіі».

6. Назвы рэлігійных свят (§ 32, п. 1): *Ушэсце Гасподняе*, *Уваскрэсенне Хрыстова*, *Радаўніца*, *Вялікдзень*, *Каляды*, *Купалле*, *Дабравешчанне* – «адно з веснавых хрысціянскіх свят», *Наўроз* – «свята прыходу вясны ў іранскіх і цюркскіх народаў», *Рамадан* – «месяц абавязковага для мусульман посту».

7. Першае слова ў састаўных назвах знамянальных падзей, рэлігійных свят, дакументаў: *Варфаламееўская ноч*, *Вялікая субота* (§ 32, п. 1); *Брэсцкая унія* (§ 15, п. 2) – «акт пра арганізацыйнае аб'яднанне каталіцкай і праваслаўнай царквы на тэрыторыі Рэчы Паспалітай».

Другую групу ўтвараюць рэлігіёнімы, што пішуцца толькі з малой літары. Да іх адносяцца:

1. Агульныя назвы, утвораныя ад уласных: а) *пярун* – удар гromу; *юда* (юда) – здраднік (§ 26, п. 1); *эскулап* – урач, доктар, медык (у іранічным сэнсе, устарэлае слова); *магаметанін* (§ 25, п. 2) – мусульманін; б) словы *бог*, *божа*, *божачка*, *гасподзь*, *алах* ва ўстойлівых выказах, звязаных з выказваннем розных пачуццяў: *не давядзі бог*, *божа (божачка) ты мой*, *дзякаваць богу (табе, госпадзі)*, *алах з ім*; а таксама ў значэнні аднаго з мноства багоў у політэізме – рэлігіі, якая прызнае існаванне многіх багоў: *славянскі бог Пярун*, *Сварог – бог неба*, *бог сонца – Дажбог* (§ 26, п. 2).

2. Агульныя назвы ўяўных істот, якія з'яўляюцца пасланцамі Бога: *анёл*, *архангел* – «анёл вышэйшага рангу ў хрысціянскай рэлігіі», *херувім* – «анёл вышэйшага чыну ў хрысціянскай рэлігіі» (§ 26, п. 2).

3. Назва чароўнай расліны, якая надавала чалавеку магічныя якасці: *папараць-кветка* (§ 35, п. 2).

4. Разнастайныя назвы асоб, што маюць дачыненне да рэлігійнай дзейнасці: *аўгур* (§ 15, п. 1) – «у Старажытным Рыме – жрэц, які тлумачыў уяўную волю багоў па шчабятанню і палёце птушак», *велікамучанік* – «назва, якую праваслаўная царква прысвойвала тым паслядоўнікам хрысціянства, якія, паводле паданняў, перанеслі самыя цяжкія мукі за веру» (§ 7, п. 1), *езуіт* (§ 9, п. 4) – «член манаскага каталіцкага ордэна «Таварыства Ісуса», адной з самых рэакцыйных і ваўнічых арганізацый каталіцкай царквы», *ерэтык* (§ 3, п. 2; § 12, п. 4) – «адступнік ад догматаў пануючай рэлігіі, паслядоўнік ерасі», *ксяндзы* (§ 10, п. 2) – «назва каталіцкага святара», *нехрысьць* (§ 40, п. 1) – «устарэлае слова: чалавек нехрысціянскай веры, а таксама чалавек, які не верыць у Бога»; *пападдзя* (§ 17, п. 1) – «жонка папá (размоўнае слова)», *прэсвітар* (§ 4, п. 6) – «у праваслаўнай і каталіцкай царкве – свяшчэннік», *самтрапезнік* (§ 22, п. 5) – «устарэлае той, хто прымае ежу за агульнай трапезаю з кім-небудзь», *уніяты* (§ 15, п. 1) – «той, хто прытрымліваецца грэка-каталіцкага веравызнання».

5. Нешматлікая група абстрактных і канкрэтных назоўнікаў і дзеясловаў, сярод якіх словы: *ерась* (§ 3, п. 2) – «рэлігійная плынь, варожая догмам пануючай рэлігіі»; *куця* (§ 17, п. 1) – «урачыстая вячэра напярэдадні Каляд, Новага года, якая суправаджалася варажбой», *пост* (§ 13, п. 1) – «устрыманне ад скаромнай ежы, згодна з царкоўным законам»; *хрысціць* – *хрышчоны* (§ 13, п. 2); *залатавуст* (§ 14, п. 5) – «жартаўлівае ўстарэлае слова»; *унія* (§ 14, п. 7) – «аб'яднанне праваслаўнай царквы з каталіцкай пад уладай Рымскага Папы, але пры захоўванні праваслаўнай царквой сваіх абрадаў і богаслужэння»; *сабор* (§ 22, п. 5) – «галоўная або вялікая царква ў горадзе, манастыры».

Такім чынам, «Правілы беларускай арфаграфіі і пунктуацыі» 2008 года засведчылі папайненне актыўнага слоўніка беларускай літаратурнай мовы новымі, дагэтуль не разгледжанымі выпадкамі напісання, якія не толькі спрыяюць разуменню сфармуляваных правапісных законаў, але і папаўняюць слоўнікавы запас карыстальніка, пашыраюць яго круггляд праз устанаўленне лексічных значэнняў слоў, што прэзентуюць сучасныя арфаграфічныя прадпісанні.

Рэлігійная лексіка афіцыйнага выдання, нягледзячы на яе адносную нешматлікасць, пэўны суб'ектывізм у падборы і сістэматызацыі, адлюстроўвае спецыфіку поліканфесійнага грамадства, якім з'яўляецца Рэспубліка Беларусь. Сярод прыкладаў, ілюстрацый-тлумачэнняў, выключэнняў з правіл тут ёсць праваслаўныя (*велікамучанік*, *Ісус Хрыстос*, *Мітрапаліт Мінскі і Слуцкі*, *Патрыяршы Экзархусяе Беларусі*), каталіцкія (*езуіт*, *ксяндзы*), іўдзейскія (*Талмуд*), мусульманскія (*магаметанін*, *Рамадан*), язычніцкія (*Сварог*, *Пярун*) найменні рэлігійных паняццяў, а таксама назвы, што выкарыстоўваюцца ў індзізме (*Вішну*). Сустракаюцца словы састарэлыя (*нехрысьць*, *самтрапезнік*, *эскулап*), размоўныя (*пападдзя*).

Паводле колькасных паказчыкаў, назіраецца нешматлікая перавага праваслаўных рэлігійных найменняў. І гэта не дзіўна, паколькі, у адпаведнасці з адмысловымі даследаваннямі, вядучае месца ў рэлігійным жыцці краіны належыць Беларускай праваслаўнай царкве [18, с. 117].

На падставе аналізу рэлігійнай лексікі можна зрабіць і яшчэ адну вельмі важную выснову – адносна выкарыстання кнігі ў якасці падручніка для школы або даведніка для рэдакцыйна-выдавецкіх супрацоўнікаў. Для выканання функцый, характэрных для названых тыпаў выданняў, яна не разлічана. Па-першае, таму, што не ва ўсіх словах абазначаны націскныя склады. А гэта перашкаджае правільнаму вымаўленню невядомых для вучня адзінак. Па-другое, нягледзячы на спецыяльна ўведзены адмысловы параграф, няма ў ёй належнай жанрава-тэматычнай класіфікацыі пласта рэлігійнай лексікі і ўзораў перадачы на пісьме актуальных паняццяў, з якімі даводзіцца сутыкацца сучаснаму рэдактару. Напрыклад, напісанне слоў *мадонна* і *эскулап* пададзена ў Правілах толькі з малой літары. І нічога не сказана пра напісанне гэтых слоў з вялікай літары: *Эскулап* у антычнай міфалогіі – бог лячэння, а *Мадонна* ў католікаў – «Божая Маці, Багародзіца, а таксама яе скульптурны ці жывапісны партрэт». Няма ў Правілах сярод факультатыўных кампанентаў адказу і на шэраг іншых не менш значных пытанняў: як пісаць слова кніга ў спалучэннях *Кніга Эклісіяста*, *Кніга Іова*, *Свяшчэнная Кніга* ці *кніга Эклісіяста*, *кніга Іова*, *Свяшчэнная кніга*; *Рымска-Каталіцкая Царква* ці *Рымска-каталіцкая царква* і інш. Таму, на наш погляд, даўно наспела патрэба стварыць на беларускамоўным матэрыяле адмысловы даведнік для рэдакцыйна-выдавецкіх супрацоўнікаў, прысвечаны правапісу рэлігійнай лексікі.

Артыкул паступіў у рэдакцыю 10.03.2021 г.

[СПІС ВЫКАРЫСТАНЫХ КРЫНІЦ]

1. Хрысціянства ў гістарычным лёсе беларускага народа: зб. навук. арт. у 2 ч. / ГрДУ імя Я. Купалы; рэдкал.: Э.С. Ярмусік [і інш.]. – Гродна: ГрДУ, 2009. – Ч. 2. – 349 с.
2. Программа сотрудничества между Белорусской православной церковью и Министерством образования Республики Беларусь на 2020–2025 годы [Электронный ресурс]. – Режим доступа: biblioteka-hram.by. – Дата доступа: 12.01.2021.
3. Будзько, І.У. Рэлігійная лексіка старабеларускай мовы: аўтарэф. дыс. на атрым. вучон. ступ. канд. філал. навук: 10.02.01 / І.У. Будзько; Нац. АН Беларусі, Ін-т мовазнаўства імя Я. Коласа. – Мінск, 1999. – 20 с.
4. Дзядова, А.С. Рэлігійная лексіка ў старабеларускім перакладзе «Александрыі» пач. XVII ст. / А.С. Дзядова // Наука и образование в условиях социально-экономических трансформаций общества: сб. докладов. – Витебск: ВДУ, 2001. – С. 338–339.
5. Пятрова, Н., Савіцкая І. Семантычная характарыстыка рэлігійнай лексікі ў тэкстах Уладзіміра Арлова / Н. Пятрова, І. Савіцкая // Роднае слова. – 2018. – № 4. – С. 28–30.
6. Багамолава, А.М. Стылістыка і культура беларускага маўлення: вучэб. дапаможнік / А.М. Багамолава, Г.К. Семянькова. – Мінск: Выд-ва Граўцова, 2012. – 304 с.
7. Завальнюк, У.М. Эцыклапедычны слоўнік рэлігійнай лексікі беларускай мовы / У.М. Завальнюк, М.Р. Прыгодзіч, В.К. Раманцэвіч. – Мінск: Выд-ва Граўцова, 2013. – 808 с.
8. Завальнюк, У.М. Слоўнік сучаснай беларускай мовы / У.М. Завальнюк, М.Р. Прыгодзіч, В.К. Раманцэвіч; пад агул. рэд. М.Р. Прыгодзіча, У.М. Завальнюка. – Мінск: Нар. асвета, 2009. – 399 с.
9. Завальнюк, У. Да Бога на роднай мове / У. Завальнюк. – Мінск: Рым-катал. парафія Св. Сымона і Св. Алены, 2019. – 274 с.
10. Правілы беларускай арфаграфіі і пунктуацыі. – Мінск: Нац. цэнтр прававой інфарм. Рэсп. Беларусь, 2008. – 144 с.
11. Якуба, С.М. Прыёмы карэкціроўкі арфаграфічных уменняў і навыкаў вучняў / С.М. Якуба // Беларуская арфаграфія: здабыткі і перспектывы: матэрыялы рэспуб. навук.-практ. канф., прысвеч. 90-годдзю БДУ, Мінск, 20–21 кастр. 2011 г. / Беларус. дзярж. ун-т [і інш.]; рэдкал.: М.І. Свістунова (адк. рэд.) [і інш.]; пад агул. рэд. М.Р. Прыгодзіча. – Мінск, 2012. – С. 151–156.
12. Ларионова, Л.Г. Отбор лексики при изучении орфографии в V классе / Л.Г. Ларионова // Русский язык в школе. – 2002. – № 6. – С. 18–24.
13. Зелянко, В.У. Навучанне арфаграфіі беларускай мовы ў 5–11 класах: тэорыя і практыка: манаграфія / В.У. Зелянко. – Мінск: ІВЦ Мінфіна, 2016. – 194 с.
14. Васюковіч, Л.С. Лінгваметадычная канцэпцыя вучэбнага тэксту: рэтраспектыўны, тэарэтыка-аналітычны і практыка-арыентаваны аспекты: манаграфія / Л.С. Васюковіч. – Віцебск: ВДУ імя П.М. Машэрава, 2015. – 192 с.
15. Якимов, П.А. О сущности понятия «религиозная лексика» в современной лингвистике / П.А. Якимов // Вестник ОГУ. – № 11. – С. 74–76.
16. Смирнова, С.А. О понятии «церковная лексика» / С.А. Смирнова // Научный диалог. – 2014 – № 12. – С. 84–97.
17. Правілы беларускай арфаграфіі і пунктуацыі. – Мінск: Выд-ва Акадэміі навук БССР, 1959. – 160 с.
18. Зелевич, Е.С. Христианские церкви современной Беларуси / Е.С. Зелевич // Хрысціянства ў гістарычным лёсе беларускага народа: зб. навук. арт. у 2 ч. / ГрДУ імя Я. Купалы; рэдкал.: Э.С. Ярмусік [і інш.]. – Гродна: ГрДУ, 2009. – Ч. 2 – С. 116–121.